

ACTES DEL NOVÈ COL·LOQUI
INTERNACIONAL DE
LLENGUA I LITERATURA
CATALANES

Alacant-Elx, 9-14 de setembre de 1991

a cura de Rafael Alemany,
Antoni Ferrando i Lluís B. Meseguer

Volum II

Publicacions de l'Abadia de Montserrat
Universitat d'Alacant
Universitat de València
Universitat Jaume I
1993

Aquest llibre ha estat editat amb la col·laboració del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya i del Consorci Català de Promoció Exterior de la Cultura.

Generalitat de Catalunya
Departament de Cultura

C O P E C

Consorci Català de Promoció Exterior de la Cultura

Primera edició, setembre 1993

© Publicacions de l'Abadia de Montserrat, S. A., 1993

ISBN: 84-7826-465-5 (volum II)

ISBN: 84-7826-446-9 (obra completa)

Dipòsit legal: B. 27.280 - 1993

Imprès a Libergraf, S. L. - Constitució, 19 - 08014 Barcelona

CONSIDERACIONS SOBRE EL *TIRANT*

No escric aquestes notes amb la pretensió d'aportar cap novetat, ni erudita ni exegetica, a la bibliografia sobre *Tirant lo Blanc*, encara avui no massa abundant, per cert.¹ Les meues reflexions només es limitaran a reconsiderar unes dades que tots tenim a l'abast i a afegir-hi alguna conjectura eventual, i això des d'una perspectiva de lector curiós i no d'especialista en el tema, cosa que evidentment no sóc. I, per entrar en matèria, diré de seguida que vull incidir en la qüestió de l'autoria del

1. Vegeu-ne una relació detallada en MARTÍ DE RIQUER, *Aproximació al Tirant lo Blanc* (Barcelona, Quaderns Crema, 1990), pàgs. 309-319. La commemoració del cinquè centenari de la primera edició del *Tirant* ha contribuït a revifar l'interès per la novel·la de Joanot Martorell, i, a banda una amable profusió d'articles de diari i de revista merament circumstancials, podem esperar-ne també estudis monogràfics que renoven o eixamplen —o rectificquen— els punts de vista tradicionals sobre l'obra. En parla ALBERT HAUF, *Introducció al dossier: «Tirant lo Blanc». Amb un inventari-epíleg de les commemoracions tirantianes*, «Afers», núm. 10 (1990), pàgs. 263-274. Aquest dossier d'«Afers» és ja altament important, amb les col·laboracions de Maria Jesús Rubiera i Mata, Lluís P. Martíñez Sanmartín-Marc Borràs Barberà, Joan Maria Barberà, Curt J. Wittlin i Salvador Pons Borderia-Ofèlia Sanmartín Bono, i amb les ressenyes del *Symposium Tirant lo Blanc* (pàgs. 575-580) celebrat a Barcelona el 19-23 de novembre de 1990. Cf., altrament, JOSEP BARGALLÓ VALLS, *Tirant: bibliografia per a un any*, «Serra d'Or», núm. 379-380 (1991), pàgs. 58-60.

llibre, disputada durant anys i anys, i en l'anècdota de la seua edició, l'una i l'altra tan relacionades com intrigants. De fet, quasi ningú dels qui han estudiat el *Tirant* no ha pogut esquivar la primera: ¿fins a quin punt, tal com ens ha arribat, la novel·la és la redacció de Joanot Martorell, i on comença i acaba la intervenció de Martí Joan de Galba que el colofó de 1490 afirma? El problema de l'edició, en canvi, ha quedat en un segon terme, potser perquè els documents conservats que s'hi refereixen ens semblaven ja prou satisfactoris. Hi quedava pendent, com una incògnita torbadora, la relació entre Martorell i Galba, que enllaçaria d'alguna manera el text originari i el resultat editorial. Sobre aquest extrem disposem de les investigacions de Jesús Villalmanzo i de Jaume Chiner relatives a la família de Martorell, encara inèdites però que, en part, han transcendit a la premsa, i ens permeten reajustar les notícies conegudes.²

Martí de Riquer havia fet un admirable esforç —com també Joan Coromines— per aclarir la presumpta participació de Galba en el *Tirant*, i així en la seua edició de 1947 com en la *Història de la literatura catalana* que publicà en 1964, acceptava «una intervenció progressiva de Galba» en el llibre, a partir dels episodis de Tirant al nord d'Àfrica, consistent a intercalar-hi «detalls i, sobretot, parlaments»: «intervenció [que] aniria creixent, sempre sobre un original més breu de Martorell», i que «en la darrera part —segona estada de Tirant a l'Imperi grec i final de la novel·la— seria molt més densa i acurada».³ Ara, en la seua *Aproximació al Tirant lo Blanc*, de 1990, Riquer abandona del tot aquelles suposicions i es decanta taxativament per l'autoria única de Martorell, deixant a la culpa de Galba unes mínimes interferències, probablement perquè no encaixen en la seua entusiasta visió martorelliana. No hi ha dubte que, sense manuscrits a la vista i amb unes indicacions tan confuses com les que ofereix el colofó de 1490, resul-

2. «La Vanguardia», 6 febrer 1991, pàg. 41: entrevista de Miquel Alberola amb Jesús Villalmanzo i Jaume Chiner.

3. MARTÍ DE RIQUER, *Història de la literatura catalana*, II (Barcelona, Editorial Ariel, 1964), pàg. 706. En aquest capítol de la *Història*, Riquer resumeix la «Introducció» amb què encapçalava la seua edició del *Tirant* feta per a l'Editorial Selecta de Barcelona en 1947.

tava, i resulta, ben difícil d'establir la divisòria entre l'escriptura dels dos autors, i en particular si el criteri amb què s'intenta fer és bàsicament «estilístic». Tant el primer Riquer, com Joan Coromines,⁴ com alguns altres estudiosos del *Tirant*, partien d'un prejudici al capdavall justificable: Martorell era el gran escriptor, i tot allò que no quadrava amb la seua imatge de «gran escriptor» eren adherències espúries, deformacions aberrants, retòrica pecaminosa, que ben bé podien penjar al fantasma de Galba.

Però tot això, incessantment discutible, i fins i tot entretingudament discutible, ha estat deixat de banda per Riquer en la seua *Aproximació*. Avui, en reivindicar per a Martorell la integritat del text, Riquer li adjudica també totes les contradiccions i tots els defectes —l'èmfasi i l'ampul·lositat dels parlaments, la pedanteria d'algun capítol, el disbarat de certs episodis— que els crítics havien imputat a Galba, personatge ignorat i potser ignorant. En realitat, la cosa no té importància: el *Tirant* és el *Tirant*, tal com el llegim, amb independència d'aquestes filigranes de filiació, de vegades ameníssimes. I el cas és que Martí de Riquer, en l'*Aproximació*, trasllada el problema a un altre nivell. D'una banda, hi ha la dedicatòria del llibre, datada «a dos de giner de l'any mil quatre-cents e seixanta», i adreçada al «molt il·lustre Príncep e senyor Rei expectant Don Ferrando de Portugal», en la qual Joanot Martorell fa una suprema exhibició d'autoria: «E perquè en la present obra altri no puixa ésser increpat si defalliment algú trobat hi serà, jo, Joanot Martorell, cavaller, sols vull portar lo càrrec, e no altri ab mi...». Per l'altre cantó, hi ha el colofó del llibre: el *Tirant* no va ser acabat, «per la mort sua», sinó en les tres primeres parts per Martorell, i la quarta, «a pregàries de la noble senyora Dona Isabel de Lloris», fou «traduïda» pel «magnífic cavaller Mossèn Martí Joan de Galba», i la impressió va ser enllestida el 20 de novembre de 1490. Segons Riquer, un dels dos «forçosament menteix»: «o Martorell a la dedicatòria o l'autor del colofó».⁵

4. JOAN COROMINES, *Lleures i converses d'un filòleg* (Barcelona, Club Editor, 1971), pàgs. 363-378. El treball de Coromines havia estat publicat primer en el volum *Homenatge a Carles Riba* (Barcelona, 1956).

5. RIQUER, *Aproximació*, pàg. 292.

Jo faria ací una observació prèvia: la de l'escassa fiabilitat que, en general, han tingut i tenen les dades de les dedicatòries i dels colofons dels llibres. Autors i editors hi diuen el que volen, per un motiu o altre, que potser el lector coetani —i menys la posteritat— no sabrà desxifrar. Sobre la «veracitat» de la dedicatòria del *Tirant*, hi hauria més d'una cosa a dir. Quan Martorell escriu, no sé si amb arrogància, que l'obra «per mi sols sia estat ventilada», ho fa al final d'una pàgina, la primera, de la qual ell no era autor: és el plagi d'una altra dedicatòria, la que Enric de Villena posà al front dels seus *Treballs d'Hèrcules*.⁶ *Los Dotze treballs d'Hèrcules*, redactats «en romance catalán» a València abans del 1417, degueren ser lectura corrent entre els nobles i els lletraferits de la ciutat de l'època, i Martorell, un d'ells, se n'apropia uns fragments. Això ens sorprèn ara, si tenim en compte allò de «e no altri ab mi» i li donem el sentit que li dona Martí de Riquer. Era costum d'aquell temps el de plagiar-se els uns als altres, d'acord; però un plagi és un plagi, i fa córrer el perill de desconfiar de la «veracitat» de qui el comet i no el confessa. I encara tenim enlaire la personalitat del destinatari de la dedicatòria: «el rei expectant». Tots els malabarismes genealògics que s'han fet per identificar-lo ens inviten a l'escepticisme: segurament, cap al 1460, només hi havia un príncep Ferrando de Portugal, però no concorda gaire amb la cronologia de Joanot Martorell.⁷ Damunt, encara hi ha aquella historieta de la «traducció»: de l'anglès al portuguès i del portuguès al valencià, tan denunciada.⁸ Jo, ingènuament, insinuaria que la dedicatòria del *Tirant* «ja», forma part de la «ficció». De la de Martorell, quasi segur.

Pel que fa a la «veracitat» del colofó de 1490, tampoc no mereix

6. RIQUER, *Aproximació*, pàgs. 275 i ss.

7. RIQUER, *Aproximació*, pàgs. 279 i ss.

8. RIQUER, *Aproximació*; pàgs. 180-182. ANTONI FERRANDO, *Entorn de la llengua del Tirant lo Blanc*, «Saó» (València, 1989), pàg. 25, observa que «mentre Martorell usa al pròleg "girar" i "expondre" per indicar el pas de la llengua original a la terminal, al colofó Galba repeteix tres vegades el verb "traduir", d'introducció recent»: les paraules han canviat, però no la «ficció».

massa crèdit. Martí Joan de Galba havia mort a València en abril de 1490, o siga uns mesos abans d'acabar-se d'imprimir el *Tirant*.⁹ El mateix colofó sembla incloure'n la necrologia amb aquestes paraules: «al qual Nostre Senyor Jesucrist, per la sua immensa bondat, vulla donar, en premi de sos treballs, la glòria de paradís». I l'editor del llibre, el mercader alemany Joan Rix de Cura, també havia mort mentrestant: en setembre de 1490.¹⁰ ¿Qui redactà, doncs, el colofó que ens desconcerta? M'inclinaria a creure que fou, no l'impressor Spindeler, que devia tenir una idea molt vaga del llibre que imprimia, sinó un altre mercader, el llombard Jacobo de Vila, o Jaume de Vila. Vila havia estat soci i gran amic de Rix de Cura, i quan Rix de Cura fa testament, Vila n'esdevé el marmessor econòmic, amb uns poders tan amplis, que pràcticament deixaven en les seues mans tots els negocis de l'alemany, i un dels últims era el *Tirant*.¹¹ Si Jacobo de Vila tracta de «mossèn» i de «cavaller» el difunt Martí Joan de Galba, que només podia titular-se «donzell» i sense dret al «mossèn», potser és perquè no estaria molt al corrent d'aquestes distincions nobiliàries, o bé perquè es pensava que així, amb una petita trampa, agregava un valor sumptuari a la mercaderia a vendre. El colofó, ben mirat, també forma part de la «ficcio». ¿I per què no la mateixa «noble senyora Dona Isabel de Lloris», a la qual s'hi fa al·lusió?

Ara, gràcies als nous documents exhumats per Villalmanzo i Chiner, sabem que el text de Joanot Martorell passà a Martí Joan de Galba com a penyora d'un préstec monetari, poc abans de la mort del primer, en 1465. De testimonis escrits, anteriors, publicats, ja podfem sospitar, més o menys, que Martorell patia greus dificultats pecuniàries i que Galba era una mena de prestamista. Joanot Martorell es va arruïnar —i mai no va tenir una gran fortuna— amb les seues «cavalleries», que, tot i ser més verbals que autèntiques, no deixaven de ser costoses. I de l'inventari *post mortem* dels béns de Galba es dedueix que, a banda algunes propietats

9. FRANCESC MARTÍNEZ I MARTÍNEZ, *Martín Juan de Galba, coautor de Tirant lo Blanch* (València, 1916), pàg. 51.

10. J. E. SERRANO MORALES, *Diccionario de las imprentas que han existido en Valencia desde la introducción del arte tipográfico hasta el año 1868* (València, 1898-1899), pàg. 489.

11. SERRANO MORALES, *Diccionario*, pàgs. 488 i 571-581.

urbanes, tenia una distingida quantitat de diners invertida en censals i violaris: en hipoteques, vaja. Que Galba admetés de Martorell, a canvi de dos-cents reals, el manuscrit del *Tirant*, no ha d'estranyar-nos. Galba no era precisament un ignorant, i fins i tot li podem imaginar una modesta passió pels llibres. N'hi havia uns quants, en nombre no gens desdenyable per a aquells temps, en la seua casa de València, piadosos i profans. Una de les seues provisions testamentàries s'ocupa del destí d'aquesta biblioteca: mana al seu hereu i nebot Guerau de Galba que la instal·le al castell de Montnegre, «en lo qual dit castell los dits llibres hagen de ser reservats e conservats per memòria e remembrança mia». I així sembla que fou fet. Galba —o Gualba— era fill d'un altre Guerau de Gualba, senyor del castell de Montnegre, en la vegueria de Barcelona.¹²

Entre els llibres que posseïa Martí Joan de Galba figuraven dos manuscrits del *Tirant*: l'un, en el propi domicili, del qual la inscripció notarial només diu «cubert de pregamí», i «un altre tot acabat, lo qual tenen per original los estampadors e per lo qual ne tenen a donar dotze volums com sien estampats...» Aquests dotze volums ja impresos serien l'equivalent d'uns diguem-ne «drets d'autor» amb què Galba es rescabalaria del remot deute de Martorell: no dotze, però sí deu, i l'«original», van ser lliurats a Guerau de Gualba per Jacobo de Vila el 30 d'abril de 1491.¹³ Dels dos «originals» de *Tirant lo Blanc*, el primer i el «tot acabat», que va rebre el Gualba de Montnegre, mai no se n'ha sabut res. Però, als efectes d'una especulació —ni que només siga especulació— de mòdica «història literària», el fet té la seua rellevància: dos textos de la mateixa obra, i un d'ells «tot acabat». Algú, per tant, l'havia «acabat». Són vint-i-cinc anys els que passen entre 1465 i 1490: entre

12. Per a totes les referències sobre Martí Joan de Galba, em remet a MARTÍNEZ I MARTÍNEZ, *op. cit.* Els orígens familiars de Galba han estat precisats per XAVIER RENAU, *Martí Joan de Galba, vida i llinatge*, «Serra d'Or», núm. 375 (març de 1991), pàgs. 46-48.

13. Els documents relacionats amb l'edició del *Tirant* de 1490, publicats per Serrano Morales i Martínez i Martínez, han estat revisats i ordenats per ALBERT G. HAUF, en la *Introducció* a la seua edició de *Tirant lo Blanc*, I (València, 1990), pàgs. XIV-XXI.

el moment que Joanot Martorell posa el llibre en poder de Martí Joan de Galba i el moment que Martí Joan de Galba el cedeix per a l'edició. A tenor del colofó de 1490 hauria estat el mateix Galba el qui va completar la novel·la de Martorell. Com que no hi ha cap indicatiu que Galba tingués vel·leïtats d'escriptor, el podríem descartar, si volem. ¿Qui, doncs? Aquesta pregunta, no formulada explícitament, flota entorn del misteri inicial del *Tirant*, posat que vulguem dir misteri.

Perquè en l'elaboració final del *Tirant*, algú, i no sé si alguns, hi van posar la seua santa mà. El llarg debat sobre l'autoria de l'obra ha fet evident que no tota la narració procedeix d'una sola i mateixa ploma. Hi ha, en el *Tirant*, prou coses que Joanot Martorell no havia pogut escriure per raons merament cronològiques. He vist, amb una incauta perplexitat —per exemple—, que la majoria dels comentaristes ultra-martorellians han eludit una tímida objecció que ja hi feia Juli Guillén: quan el *Tirant* es refereix a la costa de Cadis a Cartagena, diu que «tota la costa en aquell temps era de moros», en passat.¹⁴ En 1490 aquell litoral ja era cristià; en 1465, Martorell sabia que «era» —ell hauria dit «és»— de moros, ja que aquelles terres no van ser ocupades pels castellans sinó entre 1484 i 1488. ¿Que això és una correcció insignificant? No seré jo qui diga el contrari. Però n'hi ha més, d'aquest tipus, que no resulten explicables sense retocs posteriors a Martorell. Si les desigualtats d'estil, vull insistir-hi, són sempre controvertibles, i en la novel·la en trobem moltes, i si algunes contradiccions de l'argument, i repeticions de frases, i desequilibris de to lingüístic, i inadvertències impròpies de la voluntat «realista» del llibre, poden ser justificades per l'extensió del text o per la imprevista de Martorell, sempre en queden d'altres que ens obliguen al dubte. No és que ningú vacil·le sobre l'autoria de Martorell. Em pense que ningú no l'ha negada. El propòsit seria el d'esbrinar les manipulacions a què va ser sotmès el seu escrit, quan ell ja havia mort, i, si fos possible, puntualitzar-les.

Durant els vint-i-cinc anys que van del 1465 al 1490, el manuscrit

14. JULI F. GUILLÉN, *Lo marinero en el Tirant lo Blanc* (Madrid, Instituto Histórico de la Marina, 1969), pàg. 6.

primigeni del *Tirant* ¿havia estat rigorosament ocultat per Martí Joan de Galba, o havia tingut alguna circulació entre la gent de lletres de València? No estem en condicions de contestar l'interrogant. Però hi ha senyals que ens decantarien per una resposta afirmativa. De més a més, cal tenir present que aquesta «gent de lletres» hipotèticament a considerar devien ser, al cap i a la fi, dotzena o dotzena i mitja de persones, parents, amics i coneguts, relacionades per afinitats literàries i, en qualsevol cas, atentes a la producció mútua i a la tradició immediata. Entre elles, la figura de Joanot Martorell hi hauria estat fatalment objecte de comentaris i xafarderies. No fou Martorell, segons sembla, un home que passàs inadvertit en la seua ciutat: les agitades peripècies personals, els plets familiars —escandalós el que l'enfrontà amb el seu cosí Joan de Monpalau i que en tan mal lloc deixava la seua germana Damiata—, els viatges dilapidadors, les cartes de batalla llegides per uns i per altres, inclús la vinculació amb Ausiàs Marc, de qui havia estat cunyat, tot feia que Joanot Martorell tingués, a València, una anomenada suggestiva, i que aquesta anomenada perduràs molt de temps, per a bé o per a mal. Com tampoc no podia passar inadvertida, en aquella societat, la seua inclinació a «escriure», o, si més no, a «llegir», com revelen el *Guillem de Varoic*, interromput, i els innumbrables plagis que detectem en el *Tirant*. ¿No seria això suficient per despertar l'interès dels seus contemporanis il·lustrats i els de la generació successiva envers els papers que conservava Galba?

Si no fos una expressió hiperbòlica, m'atreviria a parlar d'una «fama pre-tipogràfica» del *Tirant*. La impremta s'estableix a València cap al 1473, i no tarda a convertir-se en un negoci lucratiu per a alguns mercaders que hi arriscaven part del seu capital. Una simple ullada al repertori dels incunables valencians ens informa que *Tirant lo Blanc*, imprès per Nicolau Spindeler en 1490, és l'obra «en català» de més pàgines que dona la impremta local.¹⁵ La superaria, és clar, la Bíblia traduïda per dom Bonifaci Ferrer i desgraciadament sacrificada pel

15. FRANCISCO VINDEL, *El arte tipográfico en Valencia, Mallorca y Murcia durante el siglo XV* (Madrid, Ministerio de Asuntos Exteriores, 1946), pàgs. 3-188.

Sant Ofici; però una Bíblia «en vulgar», aleshores, tenia una clientela assegurada. Com la tenien alguns altres llibres, religiosos o no, en llatí, que es projectaven damunt un mercat més extens. Només l'operació de Joan Roís de Corella, en «arromancar» i fer editar el *Cartoixà* de Ludolf de Saxònia, se li podria comparar, i no seria una comparació vàlida perquè el tema i el prestigi piadosos del *Cartoixà* pertanyien a tota una altra àrea de vendes. Quan Martí Joan de Galba, o qui fos, intentà l'edició del *Tirant*, i buscà qui se'n fes càrrec econòmicament, sabia que la novel·la de Martorell era «esperada». I que era esperada a València, en concret. Això volia dir que hi havia hagut filtracions respecte al llibre —prèviament llegit, prèviament alabat—, a partir de les quals, i de més factors imprevisibles per a nosaltres avui, l'edició seria ben acollida. D'entrada, els qui gosaren llançar-se a l'aventura pensaren que n'hi hauria prou, i de sobres, amb quatre-cents exemplars.

Els primers a contemplar aquesta prosperitat van ser un Joan Cervelló, «escrivà de manament del Senyor Rei», un Lluís Bertran, mercader, i Pere Trinxer, «llibreter de la ciutat de València», però oriünd d'Alemanya. El 7 d'agost de 1489 feien el contracte, davant de notari, amb Nicolau Spindeler, «mestre de fer llibres d'estampa». Philippe Berger suposa que, entre tots tres, no reunien prou recursos per a fer la maniobra.¹⁶ El 30 de setembre del mateix any, Joan Rix de Cura els substituïa, i amb una mica més de perspicàcia, o potser d'audàcia, fa que el tiratge de l'obra arribi a «set-cent e quinze volums». El residu dels quinze era per satisfer Martí Joan de Galba i algun altre individu interferit. ¿Era un optimista, Joan Rix de Cura? ¿On pretenia vendre el *Tirant*, si no era a la València de la qual era veí? I era a València on, prioritàriament, podia funcionar el llibre. No arriba a ser convincent la idea que el mercat del llibre «en català», a finals del segle XV, abraçàs tot el domini lingüístic, almenys d'una manera fluida, i més encara si sospesem el probable índex de lectors, o, millor, de compradors. El *Tirant* degué ser un llibre car, si volem afinar més el problema: Berger

16. PHILIPPE BERGER, *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento* (València, Edicions Alfons el Magnànim, 1987), pàg. 130.

calcula que cada còpia, en eixir de l'obrador de Spindeler, suposava un cost de més de catorze sous.¹⁷ Però Rix de Cura creia que la inversió era rendible, i la va dur endavant. No va tenir ocasió de comprovar-ho, ja ho he dit: va morir abans que el llibre fos acabat d'imprimir. Hi confiava, en efecte.¹⁸

Tot fa suposar que Joan Rix de Cura no es plantejava —ni ho podia fer, naturalment— les miserables imprecisions de l'autoria de la novel·la, que ara tant ens anima en els simposis i els col·loquis acadèmics. Li arribà, a través dels seus predecessors en el contracte, el text que oferia Martí Joan de Galba: «tot acabat». Si, contra allò que diu el colofó no el va voler dividir en «parts» —quatre— sinó en «capítols» —quatre-cents vuitanta-set—, véa a saber per què. No devia ser cosa que li importàs. Jacobo de Vila, per contra, que hagué d'administrar l'herència de Rix de Cura, va poder assistir a un primer èxit comercial de la novel·la, del qual es fa ressò Jaume Gassull, en uns versos de *Lo somni de Joan Joan*, publicat en 1497, que sempre citem en aquest punt:

—Digau, senyora:
i vós, que sou gran oradora
i gran legista,
que al·legau tant lo Salmista
i lo *Tirant*
(perquè esta i io estam altercant),
digau-nos ¿com
lo Déu d'Amor ha nom de nom?

17. BERGER, *Libro y lectura*, pàg. 374.

18. Sobre Joan Rix de Cura, veg. SERRANO MORALES, *Diccionario*, pàgs. 478-498. L'article de KONRAD HAEBLER, *Juan Rix de Chur, un librero alemán en Valencia en el siglo XV*, «Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos», volum XIII (Madrid, 1905), pàgs. 383-401, i volum XIV (1906), pàgs. 42-64, es limita a comentar l'inventari dels llibres que Rix de Cura tenia en la seua botiga, quan va morir.

—Diga-us-ho ella,
 que del senyor mossèn Corella
 llig los més dies
 totes les sues poesies...¹⁹

És una dada indicativa notable, aquesta. I que, de fet, vindrà seguida per un silenci també notable.

La intromissió d'algú en l'original d'un altre no era cosa insòlita en la literatura d'aquella època, com no ho fou abans ni ho ha estat després. Els experts que preparen edicions crítiques saben bé que les variants d'una obra no sempre són degudes a un error del copista o del tipògraf: de vegades, hi ha la deliberada intervenció d'un tercer, que en vol «millorar» el text, o l'eixampla amb interpolacions de collita pròpia, o simplement l'adapta a unes circumstàncies noves que l'autor inicial no podia preveure. En el cas del *Tirant*, sens dubte, passà això. I el o els qui ho van fer, ho feien amb la consciència tranquil·la. Fins i tot jo suposaria que hi jugava també un «costum» específicament considerat local. El 1561, en la seua «epístola proemial» a l'edició de *Lo procés de les olives*, Onofre Almudéver recorda, com una tradició valenciana que remunta al Quatre-cents, el fet que els poetes es prestassen a una correcció recíproca, i d'aquí l'excel·lència dels productes:

Ara [1561] en los nostres temps no es fan obres semblants a estes, i cada dia se va perdent tan virtuós exercici, del qual nos deuríem molt afrontar, mirant que hòmens de tanta calitat se unien i comunicaven, i los uns corregien les obres dels altres, i a la fi totes restaven perfectes, i juntes pareixien de una estofa.²⁰

No intente establir cap paral·lel entre la manipulació del *Tirant* i la situació que enyorava Almudéver i que probablement es refereix a

19. *Cançoner Satíric Valencià dels segles XV y XVI*, ed. RAMON MIQUEL I PLANAS (Barcelona, Biblioteca Catalana, 1911), pàg. 112.

20. El text d'Onofre Almudéver va ser reproduït per ROC CHABÀS en la seua edició de *l'Espill* de JAUME ROIG (Barcelona, L'Avenc, 1905), pàgs. 381-382.

poemes col·lectius com *Lo procés de les olives*, *Lo Passi en cobles* o *Escacs d'amor*. Però el precedent —que no seria «precedent» sinó l'hàbit normal— sí que convindria ser tingut en compte. El o els anònims manifassers que treballaren el text de Martorell no podien sentir cap escrúpol en realitzar aquella operació.

Joan Coromines, que s'ha ocupat incisivament en la tasca de discernir la frontera entre Martorell i Galba dins la baluerna retòrica del *Tirant*, insinua que els contemporanis de l'edició de 1490 i els lectors immediatament posteriors sabien que el llibre de Joanot Martorell havia estat víctima d'una maquinació ignominiosa. Coromines retrau un parell de versos del mateix Onofre Almudéver, però de 1531, és a dir uns quaranta anys després de l'aparició del *Tirant* i, per consegüent, amb la possibilitat d'una memòria encara fresca del fet:

Són molts qui dels altres tractats tradueixen
i el nom tiranitzen ab sols un capítol.²¹

El verb «tiranitzar» seria, ací, una al·lusió clara a la duplicitat d'autoria que el colofó del llibre consigna: «l'espaviladíssim animal de Galba», diu Coromines, hauria perpetrat una «suplantació» d'aquest tipus.²² No sembla inversemblant la conclusió, en principi. Entre les reserves que demana, hi ha la de si va ser o no el pobre Galba, personalment, el responsable de l'acció. De tota manera, a València, i en particular entre els afectats per la impenitent addicció a la literatura, un rastre dilatat d'incredulitats sí que degué deixar, no ja el colofó sobre el qual reïncidim, sinó el *Tirant* sencer, de la primera ratlla a l'última: incredulitats sobre l'autoria, vull dir.

La pretensió de Joanot Martorell proferida en la dedicatòria de 1460, que ell «e no altri» era l'autor de *Tirant lo Blanc*, no contradiu el colofó de 1490 que atribueix a Galba la culminació de l'obra. Potser ni menteix l'un ni l'altre, o potser menteixen tots dos. Martorell era l'autor

21. Cf. la mateixa edició de ROC CHABÀS, pàg. 371.

22. JOAN COROMINES, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, VIII (Barcelona, Curial Edicions Catalanes, 1988), pàg. 499.

d'un *Tirant* primitiu, o primigeni, i trenta anys després, a l'hora d'acabar-ne la impressió, hi havia algú que en reclamava la seua part. ¿Exactament «la quarta»? ¿I era Martí Joan de Galba? El secret se l'han endut els tràngols cruels que, al llarg de cinc segles, ha experimentat el castell de Montnegre, casa pairal dels Gualba. No hi ha res més fràgil que el paper: té en contra el foc i la humitat, i, sobretot, la desídia dels homes, que, sovint, més que desídia és hostilitat. Sense comptar-hi els insectes i els rosegadors, animalets —criatures de Nostre Senyor— indiferents a la cultura de l'espècie humana. Podem concloure, doncs, que hi ha dos *Tirants* —almenys dos—: el de 1460 i el de 1490. El primer, ara per ara, i potser per sempre més, no ens és assequible. El de 1490 és el que és, una mica distint, o molt distint, del que va escriure Joanot Martorell. Continuem en el lloc on érem, o siga, en una discussió sense eixida, que és allò que més agrada o convé als professionals de la Filologia i de la Història literària.

Hi ha, però, un últim problema per esbrinar, i no gens secundari: el dels plagis que el *Tirant* de 1490 fa de Joan Roís de Corella.²³ Són plagis flagrants, i espectaculars al final de la narració, quan el *Tirant* aprofita literalment, i maldestrament, un passatge de la *Història de Leànder i Hero*: tan maldestrament, que una escena que és patètica en Corella esdevé —al meu entendre— grotesca en el *Tirant*. No és ara el moment de parlar si és patètica o grotesca: la declamació d'Hero a punt de suïcidar-se, o la de Carmesina que es trenca el nas contra el cadàver de Tirant, amb mocs i llàgrimes. És igual: no disputarem per qüestió de gustos. Ara: el fragment del *Tirant* que relata aquestes tremendes afliccions procedeix de Corella. Minuciosament, Martí de Riquer ho ha posat en clar. I les raons de la cronologia s'hi tornen a imposar. Martorell va nàixer entre 1405 i 1410, segons han especificat Villalmanzo i Chiner, i Joan Roís de Corella entre el 1433 i el 1443:²⁴ una diferència d'edat

23. Els ressenya RIQUER, *Aproximació*, pàgs. 298-301, però fa l'efecte que en queden molts més per descobrir.

24. JORDI CARBONELL, en la introducció al volum I de les *Obres completes* de JOAN ROÍS DE CORELLA (València, Clàssics Albatros, 1973), pàg. 11, opina que «cal acostar molt la data de naixença de l'escriptor al 1433».

eminent, que ens porta a creure que, per molt precoç que fos Corella com a escriptor, i com a escriptor digne de ser plagiat, no podia ingressar en la panòplia de plagis de Joanot Martorell. Les fonts de Martorell podien anar de Llull a Bernat Metge, o a qui fos, però no hi entrava el jove Corella, incipient i poc atractiu per a un cavaller dedicat a cavalleries. És una clàusula més per a complicar el *Tirant* de 1490.

M'he detingut un instant en l'escena luctuosa de les heroïnes de Corella i del *Tirant*. Però al *Tirant* hi ha més plagis de Corella: més de quatre i més de cinc, i algun, tan desvergonyat, com aquells preciosos versos que, esculpits «ab lletres d'or», ornaven la tomba de Tirant i Carmesina: «Amor cruel que els ha units en vida...» I no, Martorell no plagia Corella, ni Corella podia haver plagiat Martorell. Va ser, o van ser, algú o alguns altres que s'hi van interferir. Torne a subratllar la importància dels vora trenta anys que el text originari de Martorell quedà en possessió de Martí Joan de Galba, i en l'articulació del mòbil editorial. La València literària, a partir d'un determinat moment, que jo ara no sabia precisar, començà a «corellejar» o a «corellitzar», com vulgueu. No solament Corella era considerat com un escriptor il·lustre, sinó, damunt, imitable —o plagiabile. Tot allò de la «valenciana prosa», que pren consistència —de nom, si més no— amb Corella, no ha estat encara ben definit;²⁵ però era un «estil», i un «estil» que no inicià Corella. Martorell mateix en va poder ser contaminat: com ha dit algú, hi ha fenòmens culturals, que es propaguen per contagi, com la sífilis. No vull divagar. Martorell va morir abans de 1465, i Corella el 1497. L'intermediari en la «corellització» del *Tirant*, ¿qui fou? No Corella, òbviament, ja només era una mòmia beata, absorbit per la traducció del *Cartoixà*, preocupat pels recels dels pares inquisidors sobre la seua traducció del Salteri, i potser penedit de les seues «poesies» de jovenut, que tant estimaven les burgeses de *Lo somni de Joan Joan*. ¿Qui?

Siga com siga, crec que, col·locades les coses al seu lloc, caldria

25. Vegeu JAUME RIERA I SANS, *El primer text conegut en «estil de valenciana prosa»: una carta atribuïble a fra Antoni Canals (1392)*, en *Miscel·lània Aramon i Serra*, II (Barcelona, Curial Edicions Catalanes, 1980), pàgs. 513-522.

reprendre l'argumentació que en 1947 Martí de Riquer havia descabdellat i que ara evita. Joan Coromines l'havia criticada en 1956.²⁶ És la relativa a la fórmula «lo llibre», que apareix de tant en tant en la novel·la per marcar les transicions brusques de la trama: «ací es lleixa lo llibre de parlar de l'Emperador e torna a Tirant», «ací es lleixa lo llibre de parlar de la Viuda Reposada», i d'altres frases semblants, alguna volta implícitament, «d'ací avant no es fa més menció de l'ermità». Que procediments similars eren habituals en la novel·lística de l'època i posterior —Coromines cita el cas del *Quijote*—, és evident. Però, davant allò que sabem, o intuïm, sobre *Tirant lo Blanc*, convindria veure si, més que no un recurs tòpic narratiu, no és el reflex sincer de la «reescriptura» que va sofrir l'original de Martorell. si aquesta «reescriptura» es fa notar més a partir d'un capítol o d'un altre, seria una qüestió diferent. El fet és que «lo llibre» de Joanot Martorell, entre 1460 —o 1465— i 1490, pogué i hagué de ser reelaborat en una mesura que se'ns escapa. ¿De cap a cap? Personalment, jo jugaria l'aposta que sí, amb tantes matisacions com convinga, i que a poc a poc, amb l'ajuda d'anàlisis més profundes, lingüístiques o textuals, es podria precisar. Sempre ens trobarem amb un escull insalvable, però, i seria la identitat de qui, o dels qui, hi van col·laborar.

I ara, per arrodonir aquests apunts, voldria recuperar les observacions fetes abans a propòsit de la primera edició de *Tirant lo Blanc*. Constava de set-cents exemplars venals. Martí de Riquer ha fet una avaluació, lògicament aproximativa, de la possible difusió del llibre de Martorell: acceptant una població catalanoparlant de 650.000 persones —xifra que no tindria res a veure amb la lectura, amb la capacitat de lectura—, resultarien 909 habitants per exemplar.²⁷ No crec que l'editor, Joan Rix de Cura, hi pensàs tan fredament. El *Tirant* era, ho recalcaré, esperat per un públic urbà i amatent, i aquest públic va respondre de seguida. ¿Tant com pensava l'editor? En part, sí, i els versos de *Lo somni de Joan Joan*, i alguna altra dada escadussera, ho demostren.

26. COROMINES, *Lleures i converses*, pàg. 364.

27. RIQUER, *Aproximació*, pàg. 241.

Però Philippe Berger ens fa saber que, encara en 1523, els hereus de l'editor —que no serien els de Rix de Cura sinó els de Jacobo de Vila— saldaven el *Tirant* per quatre sous l'exemplar.²⁸ Les estimacions de Berger, com ho he esmentat anteriorment, suposaven que el cost per unitat de la novel·la de Martorell —el cost— era de més de catorze sous. La devaluació del llibre, per un costat, i les existències en 1523 —Berger no diu quantes còpies van ser saldades—, per l'altre, ens indueixen a rectificar una mica l'enlluernadora imatge d'un *Tirant lo Blanc* fulminantment devorat per la clientela i que feia imprescindible una segona edició, la de Barcelona en 1497. No és tan senzill, això, em sembla.

Uns erudits italians han defensat, o defensen, la idea que l'edició de Barcelona en 1497 no procedeix de l'edició prínceps de València, sinó d'un manuscrit, d'un altre manuscrit més o menys directe de Martorell-Galba, i poc o molt diferent en cada cas.²⁹ No estic en condicions de discutir-ho. Però probablement l'edició de Barcelona, quan encara hi havia sense vendre exemplars de la de València, s'ajustava a una altra demanda: una demanda de lectors que havien sentit parlar del *Tirant*, i que potser no el podien comprar en la seua botiga habitual. I això ho hauríem de lligar amb un altre tema. He citat, en el curs d'aquest paper, Onofre Almudéver, editor d'escriptors valencians del xv en 1531 i en 1561, que hi incorporava unes vibrants admonicions sobre l'abandó del català com a llengua literària per part dels seus contemporanis valencians. Almudéver, en fer una llista de les glòries locals en català, fingeix ignorar els dos noms que tenia més pròxims: el de Martorell i el de Corella. Si, com pensa Joan Coromines, Almudéver sabia que el *Tirant* havia estat «tiranitzat», es comprèn el seu silenci. No, però, el de Corella, la magnificència literària del qual no podia haver-se apagat en quatre dies, ni en quaranta anys. Almudéver cita sant Vicent Ferrer, Ausiàs Marc,

28. BERGER, *Libro y lectura*, pàg. 378.

29. MARIA LUISA INDINI i VINCENZO MINERVINI, *Il Viaggio di Tirante. Fortuna e infortuni di un romanzo cavalleresco*, «Romanica Vulgaria», quadern 12 (1990), pàgs. 5-66.

Jaume Roig, la patuleia satírico-piadosa dels Fenollars, Gassulls i Morenos. ¿Per què aquests «oblits» tan espectaculars?³⁰ Alguna cosa havia passat a València, amb els llibres, i amb els llibres en català: o amb determinats llibres en català.

I vull acabar amb una final referència a Jacobo de Vila, que va fer-se càrrec de culminar l'edició valenciana del *Tirant* i de l'exploració comercial del llibre. A través dels documents publicats per Serrano Morales, veiem que el mercader llombard continuà vinculat al negoci editorial —que no era l'únic que duia—, i entre altres llibres que, segurs o atribuïts, els bibliògrafs li vinculen hi ha alguns breviaris per a les diòcesis de Baiona i d'Oviedo, els quals li podien haver donat rendiments agradables. Però ja no tindria tanta esperança de «negoci» quan va impulsar la impressió de *La Història de la passió de Nostre Senyor Déu Jesucrist*, és a dir, *Lo Passi en cobles*, del 1493. *Lo Passi* havia estat versificat per Bernat Fenollar i Pere Martines; porta una dedicatòria dels autors a sor Isabel de Villena —que també havia mort el 1490—, una *Contemplació a Jesús crucificat* de Joan Escrivà, «mestre racional», i es tanca amb l'*Oració a la sacratíssima verge Maria tenint son fill Déu Jesús en la falda, devallat de la creu*, de Joan Roís de Corella. El llibre és ben representatiu de les connexions literàries de la València del moment. De sor Villena a Corella en els extrems, les «cobles» de Fenollar i Martines, i la *Contemplació* de mossèn Escrivà, «el comendador Escrivà» del «Ven, muerte, tan escondida», apunten a la convivència i a la connivència de la gent de lletres municipal, en uns anys de gràcil relació.

I Jacobo de Vila hi era. Editant *Lo Passi en cobles* no trauria guanys considerables, però es veu que li feia goig contribuir directament a la manifestació literària. El fet és que el colofó de *Lo Passi* de 1493, escrit en vers, comença així:

30. Sobre les actituds d'Almudéver en 1531 i en 1561, veg. PHILIPPE BERGER, *La décadence du valencien au XVIe siècle: le point de vue d'un témoin*, «Les Cahiers du C.R.I.A.R.», núm. 9 (1989), pàgs. 53-65.

A la glòria gran d'aquella sagrada
 cruel passió del rei eternal,
 Jacobo de Vila, ab pensa afectada,
 tenint dins València la sua posada,
 per dar als devots past celestial,
 la obra present per ésser molt pia
 ha fet empremtar...³¹

Són uns versets banals, que potser ni el mateix Vila va escriure: els escriuria per ell Fenollar o Martines, o algú altre, amics seus i poetes o prosistes. Quan es preparava l'edició del *Tirant*, Galba, Rix de Cura o, en última instància, Jacobo de Vila, podien haver acudit a qualsevol d'ells per completar la novel·la, i que l'encarregat, excedint-se en l'encàrrec, fes mans i mànegues amb l'original de Martorell. Si en va ser un, o en van ser dos o tres, donada la llargària del llibre, no ho sabem. Al *Tirant*, per exemple, hi ha passatges literalment repetits —un, segons sembla, és plagi—,³² cosa que indica una notòria descunçança en un sol redactor o la participació de més d'un redactor.

Tot el que he vingut dient no serien, ni són, sinó allò que un jurista qualificaria de «proves circumstancials», que un jutge, un tribunal o un jurat admetrien amb una mica de cautela. Són, però, i també, petites «peces de convicció» que no podem desdenyar. El *Tirant* de 1490 no era ja el *Tirant* que Joanot Martorell va donar com a penyora a Martí Joan de Galba en 1465. ¿Poc o molt diferents, l'un de l'altre? Diferents, en tot cas, i bastant diferents. Com a mínim, en el text de Martorell van emulsionar frases pertinents o impertinents, capítols sencers, alguna seqüència de la trama, amb la intenció de fer-lo més atractiu al

31. BERNAT FENOLLAR i PERE MARTINES, *Lo Passi en cobles*, ed. FRANCESC MARTÍ GRAJALES (València, Biblioteca de «Lo Rat Penat», 1912), pàg. 152.

32. Els capítols 181 i 328 del *Tirant*, que Riquer assenyala en la nota a la pàg. 569 de la seua edició de 1947, poden derivar de la *Doctrina moral* de Nicolau de Pacs. Josep Palàncios em fa observar que a les pàgs. 14 i 1209 de la mateixa edició del *Tirant* hi ha un passatge repetit (comença: «Mitigant los treballosos assalts que en lo femeníl coratge...»), amb variants d'interpretació difícil.

lector contemporani de la impremta, o per pura indiscreció de la ploma que ho feia. També algú va fer alguna cirurgia dràstica amb l'*Espill* de Jaume Roig —cirurgia i suplantació— a l'hora d'editar-lo en 1531,³³ i alguna cosa feia Joan Bonllavi damunt un manuscrit del *Blanquerna* de Lull quan el duia a les premses valencianes en 1521.³⁴ No són, és clar, casos homologables: tenen en comú, tanmateix, la voluntat d'acostar-se més fàcilment al públic a què estaven destinades. I respecte al *Tirant*, podríem dir el que diu la dita: així ho hem trobat i així ho deixarem. Ara per ara, ho deixem així: com ho hem trobat.³⁵

JOAN FUSTER

33. Veg. la nota de Chabàs (apèndix I) de la seua edició de l'*Espill*, pàgs. 364-367.

34. BEATRICE SCHMID, *Les «traduccions valencianes» del Blanquerna (València 1521) i de la Scala Dei (Barcelona 1523)* (Barcelona, Curial Edicions Catalanes, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1988).

35. La possible «poli-autoria» del *Tirant*, sempre a partir d'un Joanot Martorell fonamental, hauria d'invitar-nos a rellegir dues contribucions a l'anàlisi de la novel·la, ben atractives, però que no han obtingut cap reverberació universitària. L'una és de CURT WITTLIN, *Especulacions psicoanalítiques sobre la sexualitat en el Tirant lo Blanch*, «Llengua & Literatura», I (1986), pàgs. 31-49; l'altra, de RAFAEL BOSCH, *Dos llenguatges i dos autors del Tirant, «Daina»*, núm. 2 (1987), pàgs. 23-34. L'òptica freudiana de Wittlin, que arriba a suggerir que «*Tirant lo Blanc* és l'autobiografia secreta de Martorell» (pàg. 49), amb tot un seguit d'atenuacions molt comprensibles, no perdria valor: el text és el text, encara que la identitat de l'autor —o suposat autor— quede confusa. Rafael Bosch, des d'una interpretació marxista, o marxiana, intenta demostrar que, a l'inicial bloc narratiu ideològicament feudal de Martorell, se superposa una altra visió del món —i de l'argument del llibre— ja tenyida per les expectatives burgeses i més o menys «renaixentistes». Les càtedres s'ho han mirat molt malament, això del Freud i del Marx aplicat a la paperassa medieval. Personalment, crec que són camins d'investigació —o de lectura— que poden donar un gran rendiment.

